

*М.Ф. Гуліцкі,
дацэнт кафедры беларускага
і рускага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага педагагічнага
ўніверсітэта імя М. Танка,
кандыдат філалагічных навук*

НАВУКОВАЯ СПАДЧЫНА ВЫХАВАНЦАЎ ДУХОЎНЫХ УСТАНОЎ

Асветнікі Кірыла і Мяфодзій напрыканцы першага тысячагоддзя стварылі славянскую азбуку, дзякуючы якой аформілася літаратурная стараславянская мова. XV–XVI стагоддзі вызначыліся ў Еўропе пачаткам кнігадрукавання і вельмі інтэнсіўным яго пашырэннем на этнічнай тэрыторыі беларусаў, калі друкарні працавалі ў нават невялікіх мястэчках. Адкуль кнігі разыходзіліся і па іншых славянскіх землях і спрыялі пашырэнню пісьменнасці праз брацкія школы, духоўныя вучылішчы, семінарыі, а таксама акадэміі.

Многія выхаванцы такіх навучальных устаноў, як пацвердзіў час, сталі гонарам нашай краіны, а іх творчая спадчына набыла еўрапейскую вядомасць. Важным фактарам распаўсюджання пісьменства была і тая акалічнасць, што на Беларусі склаліся крыху больш спрыяльныя ўмовы для кнігадрукавання і адчувалася падтрымка мецэнатаў-фундатараў, дасведчаных аматараў старажытнай культуры. Упершыню да выдання старадрукаў кірылічным шрыфтам прычыніўся ў Кракаве Фіель Швайпольт, які прыкладна каля 1490 г. заснаваў друкарню, дзе праз некаторы час і пазнаёміўся з тэхнікай кнігадрукавання беларус Францыск Скарына. Сімвалічна, што час пачатку кірылічнага кнігадрукавання амаль супаў з часам нараджэння будучага беларускага асветніка, літаратара і кнігавыдаўца.

Дзякуючы вялікаму творчаму патэнцыялу і наймавернаму старанню Ф.Скарыны ўсходнеславянскі свет атрымаў у 1517–1519 гг. 23 кнігі Старога Запавету, надрукаваныя ў Празе на старабеларускай мове. А праз некаторы час пабачылі свет выдадзеныя ўжо ў Вільні «Малая падарожная кніжка» (1522) і «Апостал» (1525). Друкарні з гэтага часу ўзніклі адна за другой і выдавалі кнігі не толькі кірылічным шрыфтам. Пашырэнне кнігадрукавання выклікала цікавасць да гісторыі свайго народа і

краю. Калі б Ф.Скарына толькі пераклаў на нашу мову Святое Пісанне, то гэта ўжо быў бы неўміручы подзвіг еўрапейскай значнасці, бо яму папярэднічала грандыёзная самаахвярная праца: пражскія выданні склалі амаль 2400 старонак, віленскія – 1620 старонак. Да таго ж быў вялікі клопат пра шрыфт, загалоўныя літары і ілюстрацыі, якія неаспрэчна сталі ўзорамі высокага мастацкага густу і найвялікшага майстэрскага выканання. А калі дадаць да гэтага яшчэ напісаныя ўласна аўтарскія прадмовы (а іх 60) і пасляслоўі (іх 62), дзе выяўляюцца філасофскія, этычныя, эстэтычныя, педагагічныя погляды, пацверджаныя ўласнымі жыццёвымі назіраннямі, традыцыямі летапіснага пісьменства і асабістымі перажываннямі, то грандыёзнасць і велічнасць зробленага будучь неацэнныя. Толькі так мог нарадзіцца ўжо хрэстаматыйны, але, на жаль, яшчэ не кожным успрыняты заповіт вялікага Ф.Скарыны, сфармуляваны ў прадмове да кнігі «Юдзіф»: «Звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по воздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чувят виры своя, пчелы и тым подобная боронят ульев своих, – тако ж и люди, игде зродилися и ускормлены... к тому месту великую ласку имають».

Службоўца Брытанскага Біблейскага таварыства Уайзман, наведаўшы ў 1925 г. Вільню, у сваёй справаздачы напісаў: «Беларусы – адзін з першых народаў, якія надрукавалі Святое Пісьмо на сваёй мове. Гэта было ў 1517 годзе, за 8 гадоў да першага друкаванага выдання па-англійску. Можна ўявіць, кім беларусы былі б цяпер, калі б пераслед і ўціск не прывялі іх да заняпаду».

Скарынаўскі магутны імпульс выклікаў у першую чаргу ўсплёск кнігадрукавання на беларускіх землях, затым яго хвалі дасягнулі маскоўскіх і ўкраінскіх. Так, першая мовазнаўчая ўсходнеславянская праца «Кграматыка словенска языка» невыпадкова была выдадзена ў Вільні ў 1586 г., а праз 10 гадоў (у 1596 г.) выйшла ў свет і складзеная Лаўрэнціем Зізаніем «Граматыка словенска съвершеннаго искусства осмии частій слова», якая прызначалася для вучняў брацкіх школ. Найвыдатнейшым помнікам філалагічнай навукі Сярэднявечча стала надрукаваная ў 1619 г. у Еўі (сучасны Вевіс у Літве) «Граматыки славенския правильное синтагма» Мялеція Сматрыцкага, якую разам з «Арыфметыкай» Леонція Магніцкага М. Ламаносаў назваў «вратами учёности». Граматыка М. Сматрыцкага двойчы правыдавалася ў Маскве, выкарыстоўвалася аж да сярэдзіны XIX

ст. і стала ўзорам для стварэння іншых славянскіх, а таксама румынскай граматык.

Жаданне Скарыны даць свайму народу кнігу было невыпадковым, да гэтага падштурхнула, паспрыяла пашыранае на беларускіх землях летапісанне і асветніцкая дзейнасць такіх асоб, як Ефрасіння Полацкая, Кірыла Тураўскі. ВКЛ раней за многія іншыя краіны Еўропы займела два рукапісныя дзяржаўныя дакументы – Статуты Вялікага Княства Літоўскага 1529 і 1566 гг. А ў 1588 г. быў зацверджаны Жыгімонтам III Ваза і надрукаваны ў віленскай друкарні Мамонічаў Трэці Статут, істотна дапрацаваны з улікам тагачасных грамадска-палітычных і эканамічных змен. Ёсць меркаванні, што ў падрыхтоўцы і рэдагаванні Першага Статута браў удзел Ф. Скарына. Трэці, друкаваны, варыянт Статута перавыдаваўся больш за дзесяць разоў, у тым ліку на польскай і рускай мовах, а як узор пры кадыфікацыі свайго права яго выкарыстоўвалі іншыя еўрапейскія краіны.

Вядома, што на беларускіх землях на рубяжы першага і пачатку другога тысячагоддзяў, асабліва пасля заснавання епіскапскіх кафедр у Полацку, Тураве, а таксама ўзвядзення ў 1050–1055 гг. Сафійскага сабора ў Полацку, узніклі цэнтры летапісання Полацкай зямлі, у тым ліку бібліятэка з кнігамі на стараславянскай і грэчаскай мовах, школа. З часам Ефрасіння Полацкая заснавала школу для простых хлопчыкаў і дзяўчынак, сама перапісвала кнігі. А ў Тураве ў гэты час расквітнеў талент Кірылы Тураўскага, «Поученія» якога разыходзіліся па ўсходне- і паўднёваславянскіх землях.

Пашырэнню пісьменства спрыяла адкрыццё навучальных устаноў пры манастырах, цэрквах, касцёлах. Палеміка, што вялася паміж рознымі рэлігійнымі плынямі, узмацняла цікавасць да вучобы. У такіх умовах важную асветніцкую функцыю выконвалі брацкія школы, павятовыя вучылішчы, духоўныя гімназіі, семінарыі, і асабліва акадэміі, дзе выключная ўвага ўдзялялася не толькі тэалогіі, але і асветніцка-гуманітарнай падрыхтоўцы, у тым ліку вывучэнню замежных моў. Напрыклад, у Магілёўскай духоўнай семінарыі ў канцы XVIII ст. вывучалі старажытнагрэчаскую, старажытнаўрэйскую, лацінскую, нямецкую, французскую мовы, паэтыку, рыторыку. Навучальная праграма дапаўнялася правядзеннем дыспутаў, харавымі спевамі, паказам трагедый. Абавязковымі дысцыплінамі былі логіка, філасофія, гісторыя, географія. Уражвае і сёння, што менавіта гэтак

было арганізавана навучанне ва ўсіх сярэдніх праваслаўных вучэбных установах. Шэраг іх выхаванцаў, асабліва тыя, хто змог закончыць акадэміі або свецкія вышэйшыя ўстановы, так заявілі пра сябе ў розных сферах грамадскага жыцця, што сталі гонарам Беларусі. Сцісла акрэслім жыццёвы шлях і творчыя набыткі некаторых з іх.

Іван Іванавіч Грыгаровіч (1790 ці 1792–1852) – урадженец Магілёўшчыны. Скончыўшы Магілёўскую духоўную семінарыю, з 1811 г. да 1815 г. выкладаў грэчаскую і лацінскую мовы ў Магілёўскім павятовым вучылішчы. Лёсам здольнага маладога выкладчыка зацікавіўся граф М.П. Румянцаў, тагачасны дзяржаўны дзеяч, мецэнат, які заснаваў у 1811 г. Камісію друкавання дзяржаўных грамат і дагавораў, а з 1814 г. выйшаў у адстаўку. Граф за свой кошт накіраваў у 1815 г. І. Грыгаровіча на вучобу ў Пецябургскую духоўную акадэмію, якую таленавіты фаварыт закончыў у 1819 г. са ступенню кандыдата багаслоўя. Вярнуўшыся на радзіму, працаваў рэктарам вучылішчаў у Гомелі, затым у Віцебску. У гэты час пачаў мэтанакіравана збіраць, сістэматызаваць дакументы, якія адлюстроўвалі жыццё ўсходніх зямель Беларусі XVI–XVIII стст. Клопаты і праца І. Грыгаровіча пры падтрымцы М. П. Румянцава далі вялікі плён – першы ў беларускай навуцы археаграфічны зборнік «Беларускі архіў старажытных грамат», надрукаваны (ч. I) у 1824 г. Другі том захоўваецца ў рукапісе ў Цэнтральным архіве-музеі літаратуры і мастацтва Беларусі. Трэці том планаваўся з дакументаў XVII ст. Як сцвярджае вядомы гісторык Г. Я. Галенчанка, архіў сабраных І. Грыгаровічам грамат «адкрыў перад даследчыкамі і грамадскасцю неабсяжнае поле археаграфічнай дзейнасці, узняў заслону над амаль невядомай шматвяковай трагічнай і гераічнай гісторыяй старажытнай Беларусі».

У гісторыі вывучэння беларускага этнасу пачэснае месца належыць Івану Іванавічу Насовічу. Нарадзіўся ён у вёсцы Гразівец у 1788 г., скончыў Магілёўскую духоўную семінарыю, дзе авалодаў стараславянскай, лацінскай, грэчаскай, французскай мовамі, вывучаў польскую і старажытнаўрэйскую мовы. Пачынаючы з 1812 г. і да 1843 г. працаваў выкладчыкам рускай мовы і славеснасці ў духоўных дваранскіх вучылішчах Оршы, Мсціслаўя (рэктарам), Маладзечна, Свянцян, загадчыкам Дынабургскай гімназіі. Яго цікавіла вусная народная творчасць. Цягам службовых пераездаў, уласных падарожжаў па розных мясцінах Насовіч збіраў

самабытныя словы і выразы, звычаі і традыцыі, байкі і паданні, якія сістэматычна папаўнялі яго філалагічную скарбонку. Пасля выхату ў адстаўку ў 1843 г. пасяліўся ў старажытным Мсціслаўі і засяродзіўся на апрацоўцы сабраных матэрыялаў. З гэтага часу пачынаецца супрацоўніцтва І. Насовіча з вучонымі Пецярбургскай акадэміі навук. З сярэдзіны 1850-х гг. перыядычна друкуюцца яго запісы вуснай народнай творчасці, у прыватнасці «Беларускія прыказкі і прымаўкі» (1852), «Беларускія прыказкі і загадкі» (1868). За «Зборнік беларускіх прыказак» (1867), у якім сабрана і апрацавана амаль тры з паловай тысячы фальклорных адзінак, складальнік быў узнагароджаны медалём Рускага географічнага таварыства. Зборнік «Беларускія песні» змяшчае 350 тэкстаў песень, а таксама аналітычны агляд вакальна-музычнай творчасці беларусаў. І. Насовічу належыць распрацоўка першага гістарычнага слоўніка пад назвай «Алфавітны паказальнік старажытных беларускіх слоў, выбраных Актаў, што адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі» (1867), які змяшчае 13 тысяч слоў з адпаведнымі лексікаграфічнымі каментарыямі. Гэта праца даследчыка была высока ацэнена як глыбока навуковая і адзначана ў 1867 г. Увараўскай прэміяй.

Унікальнай з'явай у беларускай лексікаграфіі застаецца складанне І. Насовічам «Слоўніка беларускай мовы» – больш як 30 тысяч слоў жывой тагачаснай мовы з даходлівымі тлумачэннямі або рускімі адпаведнікамі, багатай сінанімікай і ілюстрацыйным матэрыялам.

Самым усеабдымным даследаваннем беларускай мовы, створаным на багатым фактычным матэрыяле на рубяжы XIX і XX стст., стала шматгадовая праца філолага-славіста, заснавальніка беларускага навуковага мовазнаўства і літаратуразнаўства, этнографа, фалькларыста, палеографа Яўхіма Фёдаравіча Карскага. Нарадзіўся ён у 1860 г. на Гродзеншчыне, вучыўся ў Ятранскім, Беразавецкім народных вучылішчах, Мінскай духоўнай семінарыі, а ў 1881–1885 гг. у Нежынскім гісторыка-філалагічным інстытуце, які рыхтаваў настаўнікаў для класічных гімназій. Педагагічную працу пачаў у 2-й Віленскай гімназіі. Пасля вытрымаў магістарскі экзамен у Варшаўскім універсітэце (1891), затым абараніў дысертацыю па беларускай фанетыцы і граматыцы ў Кіеўскім універсітэце (1893), а праз тры гады ў Маскоўскім універсітэце абараніў і доктарскую працу па беларускіх перакладах Псалтыры XV–XVII стст. Варшаўскі ўніверсітэт (у 1897 г.) прысвоіў яму вучонае

званне прафесара. Я. Карскага двойчы выбіралі рэктарам Варшаўскага ўніверсітэта, а з 1916 г. лёс вучонага быў звязаны пэўны час з Мінскам, а таксама з Петраградскім – Ленінградскім універсітэтам.

Сфера вучонай дзейнасці Я. Карскага надзвычай шырокая, вынікі яе ўражлівыя і каштоўныя. Акрэслім іх вельмі сцісла толькі ў пераліку: пасля ўсебаковага вывучэння гістарычных беларускіх помнікаў і неаднаразовых экспедыцый па краіне былі выяўлены асноўныя фанетычныя і граматычныя рысы беларускай мовы, канчаткова вызначаны межы яе пашырэння, асаблівасці функцыянавання ў розных рэгіёнах і складзены дзве этнаграфічныя карты: а) рассялення беларускага этнасу і б) беларускіх гаворак з падзелам іх на паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты і сярэднебеларускія гаворкі. Багатая фактаграфічная база, дзе ўмела сінтэзаваны матэрыялы глыбокай старажытнасці з тагачаснымі запісамі жывых гаворак і фальклору, стала асновай для глыбокіх навуковых вывадаў і абагульненняў, што ўвасобіліся ў фундаментальнай трохтомнай працы «Белорусы. Язык белорусского народа» (вып. 1–3. М., 1955–1956). Навуковую спадчыну Я. Карскага складаюць больш як 700 прац па беларусістыцы, русістыцы, славістыцы, у якіх быў закладзены не толькі трывалы падмурак беларусазнаўства, але і акрэслены шляхі, мэты і перспектывы яго развіцця на новае стагоддзе.

Нават сціслы агляд іх навуковай спадчыны дазваляе зрабіць важныя і карысныя высновы:

– гуманітарная падрыхтоўка выходзіць глыбокае ўсведамленне задач і мэты існавання чалавека ў грамадскай супольнасці;

– вывучэнне некалькіх моў: класічных, роднай і роднасных – пашырае круггляд за кошт ведаў з гісторыі іншых этнасаў, іх культурных, навуковых дасягненняў і ўкладу кожнага народа ў сучасную цывілізацыю, што засцерагае грамадства ад капіравання, «малпавання» чужога;

– параўнальна-гістарычнае засваенне культуралагічных скарбаў суседніх этнасаў развівае аб'ектыўны аналітычны падыход да ацэнкі набыткаў таго ці іншага народа і ўласнай духоўнай і матэрыяльнай спадчыны.

Сучаснік І. Грыгаровіча, І. Насовіча, Я. Карскага, заснавальнік педагагічнай навукі ва ўсходніх славян, рэфарматар і тэарэтык школьнай і настаўніцкай адукацыі К. Д. Ушынскі зрабіў яшчэ ў

XIX ст. сваю выснову-папярэджанне кожнай этнацывілізацыі: «Мова ёсць самая жывая, самая багатая і самая моцная сувязь, якая злучае мінулыя, ранейшыя з сучаснымі і будучымі пакаленнямі народа ў адно вялікае, гістарычна жывое цэлае. Яна не толькі выяўляе сабой жыццёвасць народа, але і ёсць якраз сама гэта жыццёвасць. Калі знікне мова – народа больш няма... Адыміце мову, і ён ніколі ўжо больш не створыць яе; нават новую радзіму можа стварыць народ, але мову – ніколі; вымерла мова ў вуснах народа – вымер і народ».

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ